

ФІЛОСОФІЯ

УДК 141.311

О.О. Панич

Державний університет інформатики і штучного інтелекту, м. Донецьк, Україна

РОЗВИТОК НОМІНАЛІСТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ МОВИ У ДЖОНА СТЮАРТА МІЛЛА

У статті аналізуються номіналістичні тенденції філософії мови Джона Стюарта Мілла в контексті філософії мови чільних представників модерного британського емпіризму, насамперед Локка і Барклі. Показано, що Мілл успадковує, насамперед від Барклі, і головні засади розуміння онтологічного та епістемологічного статусу мови, і також пов'язані з цим підходом специфічні складнощі (зокрема, суперечливість тлумачення феномену абстрагування). Разом з тим підхід Мілла виявився достатньо продуктивним, аби сприяти поступовому переходу англомовної філософії та логіки від аналізу понять до аналізу тверджень (propositions).

Цю статтю присвячено аналізу номіналістичної філософії мови в основних творах Джона Стюарта Мілла. «Якими є особливості Міллового номіналізму у його ставленні до філософії мови на тлі розвитку номіналізму в британській філософії Нового часу?» – такою є **постановка проблеми** даної статті в загальному вигляді. Вирішення цієї проблеми дозволить краще уявити собі логіку й послідовність розвитку британської філософії Нового часу загалом – таким є зв'язок вказаної проблематики з актуальним науковим завданням у вітчизняній історії філософії. Розв'язання даної проблеми у вітчизняних дослідженнях та публікаціях започатковано не було, оскільки вітчизняні автори особливості номіналізму Мілла жодного разу не піддавали спеціальному аналізу. Щодо зарубіжних досліджень, то існуючі там нечисленні аналізи філософії Мілла також не розглядають її номіналістичні тенденції в історико-філософському контексті – як це зроблено у даній розвідці. Відтак, **мета даної статті** – виявити особливості номіналістичного ставлення Мілла до людської мови й розкрити зв'язок Міллового підходу з номіналістичним аналізом мови у філософії деяких його попередників та наступників. Далі в статті міститься виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Зі статей Мілла, присвячених філософії Джорджа Барклі [1], [2], добре видно, що Мілл високо оцінював внесок Барклі у старовинну суперечку номіналістів із реалістами. Тепер варто додати, що самий предмет цієї суперечки зберігає для Мілла – не забудьмо, що йдеться про другу половину дев'ятнадцятого століття! – всю свою актуальність та жвавість. Це видно навіть з тієї емоційності, з якою Мілл описує початковий перебіг даної суперечки за часів середньовіччя: «Чвара цих двох філософських угруповань [реалістів та номіналістів] була надзвичайно запеклою й набула характеру релігійного розбрату; втрутилася у неї й влада, і, як зазвичай, на хибному боці. Теорія реалістів була проголошена ортодоксальним вченням, а віра у неї вимагалася як релігійний обов'язок. Втім, реалізм поступово загинув і сам, бо не міг довічно опиратися філософській критиці. Але це не залишило номіналістів єдиними хазяями на бойовиську. Виникла третя доктрина, яка прагнула спрямувати свій шлях між двома названими. Відповідно до неї, відомої під назвою концептуалізму, загальне є атрибутом не лише імен, але й думок. Зовнішні об'єкти справді усі індивідуальні, але кожному загальному імені відповідає загальне уявлення, чи концепція [General Notion, or Conception], яке Локк та інші називають

вали “абстрактними ідеями”. Загальні імена – це імена тих-то абстрактних ідей» [3, с. 302]. З цього опису начебто випливає – як Мілл, власне, і каже на початку наступного абзацу – що «реалізму більше не існує, і навряд чи він буде відроджений, тож наразі суперечка точиться між номіналізмом та концептуалізмом» [3, с. 302]. Але схоже, що тут Мілл скоріше видає бажане за дійсне. Адже він сам, «ховаючи» реалізм як факт історичного минулого, визнає за ним право «залишатися вельми значним фактом в історії філософії»: а саме «одним з найбільш разючих прикладів тяжіння людського розуму до виведення різниці речей з різниці [їхніх] імен» [3, с. 301]. То невже ж це тяжіння повністю пішло в минуле разом із філософією середньовічного реалізму?! Насправді аж ніяк – що Мілл і був змушений визнати вже у іншій своїй капітальній праці: «Похибка, що видається остаточно спростованою й відкинutoю думкою, часто потребує лише нового словесного вбрання, аби повернутися до своїх старих помешкань із дозволом безперешкодно спочивати там ще кілька історичних епох. Сучасні філософи не шкодують своєї зневаги до схоластичної догми, що роди та види є особливими субстанціями, причому єдино сталими є лише загальні субстанції, а підпорядковані ним індивідуальні субстанції перебувають у безперервному плині – тож знання, яке за необхідністю означає стабільність, може стосуватися лише загальних субстанцій чи універсалій, але не охоплених ними фактів чи частковостей. Але це саме вчення, хоч і номінально відкинute, ніколи не припиняло труїти філософію – під маскою чи то абстрактних ідей Локка (чиї міркування, втім, вона спотворила менше, ніж будь-кого ще із заражених нею мислителів), чи то ультраноміналізму Гоббса та Кондільяка, чи то онтології найновітніших німецьких філософських течій [sic!]. Призвичаївшись розглядати наукові досліди як істотно пов’язані із вивченням універсалій, люди вже не позбуваються цієї розумової звички, коли припиняють розглядати універсалії як такі, що мають незалежне існування; і навіть ті, хто дійшов розгляду їх як суто імен, не могли звільнитися від уявлення, що дослідження істини полягало повністю або частково у певного роду з’єднанні чи жонглюванні з цими іменами. Коли філософ повністю визнавав номіналістичний погляд на означення загальної мови, але разом з ним зберігав це *dictum de omni* [загальне судження] як підґрунтя усього міркування, два ці щиро поєднані засновки ймовірно, якщо він був послідовним мислителем, мали призвести його до вельми вражаючих висновків. Саме через це деякі заслужено знані мислителі серйозно вважали, що процес здобуття нових істин через міркування полягає у простій заміні одного набору довільних знаків іншим, і вони розглядали приклад алгебри як невідпорне підтвердження цього вчення. Я був би дуже здивований, якби знайшовся якийсь ще більш неприродний випадок чаклунства чи некромантії. Кульмінаційною точкою цієї філософії став відомий афоризм Кондільяка, що наука – це не більше, або ж навряд чи більше, ніж *une langue bien faite* [добре впорядкована мова]¹ – іншими словами, що єдиною достатньою вимогою до відкриття природи й властивостей об’єктів є їхнє правильне іменування» [4, с. 175-176].

З цього довгого й вельми інформативного міркування для нас випливають принаймні два важливих висновки. По-перше, ми бачимо, як крайнощі сходяться: «ультраноміналізм» Гоббса та Кондільяка під нещадним світлом Міллового аналізу справді виявив свою приховану відданість деяким глибинним засадам середньовічного філософського реалізму. По-друге ж, з останнього Міллового зауваження стає очевидним, що дати новий бій цим невмирущим залишкам «реалістичної» світоглядної настанови неможливо, не запропонувавши на протипагу ним альтернативне (як можна очікувати – суто номіналістичне) тлумачення сутності та устрою мови.

Але перед тим як викладати погляди Мілла на мову, її устрій та функції, варто гідно оцінити складність поставленої перед ним загальної проблеми. Мілл, як ми щойно

¹ Мілл наводить цей вислів із посиланням на Кондільякову «Логіку».

бачили, з відразою ставиться до «суто словесних» витівок, за якими не стоїть нічого, крім «заміни одного набору довільних знаків на інший». Висловлюючись у інших і більш сучасних термінах, з концепцією «мовних ігор» та іншими лінгво-філософськими винаходами постмодерну Міллу було б явно не по дорозі. Разом з тим Мілл, вірний своєму феноменалізму, ставиться «цілком вороже» й до класичної «концепції мови як віддзеркалення і ключа до природи речей» [4, XXXIX], яка упродовж століть вважалася мало не самоочевидною. Але чи існує хоч якийсь серединний шлях між Сциллою «мови для самої мови» і Харибдою «мови як містка до навколишнього світу»?

Мілл, безумовно, розумів усю складність щойно поставленого нами запитання. Тому, торкаючись його у своїй «Системі логіки», він вдався до цікавого тактичного винаходу, вирішивши *розпочати* саме з цієї проблеми виклад усієї своєї величної праці. З одного боку, Мілл тим самим демонстративно вписував себе у межі існуючої традиції (достатньо порівняти назву третьої книги «Нарису» Локка, *Of Words*, із назвою першої книги «Логіки» Мілла, *Of Names and Propositions*). Але крім того, як ми зараз побачимо, Мілл також і відчутно полегшував собі завдання, висловлюючи свої погляди на мову на позір знайомими для читачів термінами – при тому, що специфічно феноменалістичне роз'яснення змісту деяких з цих звичних термінів очікувало читачів лише на наступному кроці його міркування.

Насамперед тут йдеться про термін «речі» і, у цьому контексті, про традиційну проблему співвідношення між словами та речами. Власне, третій параграф першої глави «Логіки» так і називається: «Імена мусять вивчатися раніше за речі» [4, с. 22]. Вмотивування цієї тези на початку видається напрочуд прозорим, адже будь-яке судження про речі складається принаймні з двох імен, з яких одне вживається для ствердження чи заперечення про інше; але, цілком природно, це ствердження чи заперечення стосується не самих по собі імен, а тих речей, іменами яких вони є [4, с. 22]. На очікуване заперечення, що філософ, аби не стати жертвою закарбованих у мові хибних думок, мусить вглядітися «у самі речі», Мілл відповідає, що ця порада (яку, він вважає, насправді неможливо виконати) передбачає щонайменше відкидання усіх доробків своїх попередників і ставить філософа у хибне положення людини, яка взялася досліджувати природу неначе першою в світі [4, с. 22]. «Але якщо ми почнемо з імен, і використаємо їх як наш ключ до речей, ми одразу скористаємося усіма вже зробленими розрізненнями, і не одним дослідником, а всіма дослідниками, взятими разом» [4, с. 23].

Як не дивно, поки що все це звучить так, ніби Мілл не те що не вороже, а навпаки, цілком прихильно ставиться «до концепції мови як віддзеркалення і ключа до природи речей». Більше того, наступна теза Мілла звучить як явне передбачення майбутньої «філософії повсякденної мови»! Навряд чи такі мислителі, як, з одного боку, Томас Рід, а з іншого боку, Джон Остін, знайшли б собі підстави для незгоди хоча б з якоюсь частиною наступної заяви Мілла: «Ми мусимо розпочати з визнання розрізень, які зроблені повсякденною мовою [made by ordinary language]. Якщо докладне обстеження виявить, що деякі з них не є засадничими, перелік різних видів реальностей [different kinds of realities] можна буде скоротити відповідно. Але одразу накладати на факти тягар теорії, коли засади цієї теорії ще очікують на подальше обговорення – це, безумовно, не той шлях, який може обрати розумний логік» [4, с. 23].

Зустрівши у цій цитаті слово «факт», читач цієї розвідки, безумовно, сприйме його вже *cum grano salis*, пам'ятуючи про жорстке Міллове розрізнення «об'єктивних» та «суб'єктивних» фактів, а також фактичне зведення ним других до перших. Власне, чогось подібного нам варто очікувати і переходячи до «речі»; а отже, недвозначною тезою Мілла, що (всупереч Гоббсу та іншим філософам) «імена є іменами речей, а не

наших ідей» [4, с. 24], було б все ж таки не варто надто спокушатися. Те саме стосується й більш розгорнутої тези, що у нас «є добрі підстави пристати до звичайного слововжитку і назвати (як насправді деінде робить й Гоббс) слово *сонце* іменем сонця, а не іменем нашої ідеї сонця. Адже імена покликані не лише налаштувати слухача зрозуміти те, що ми розуміємо, але також поінформувати його, що ми *believe*. Але ж, коли я вживаю ім'я з метою висловити *belief*, це *belief* стосовно самої речі, а не моєї ідеї цієї речі. Коли я кажу “сонце спричиняє день”, я не маю на увазі, що моя ідея сонця спричиняє чи викликає в мені ідею дня... Отже, про імена в цьому творі завжди говоритиметься як про імена самих речей, а не просто наших ідей цих речей» [4, с. 24-25].

Знов-таки, це звучало б цілком канонічно, приміром, для того ж Томаса Ріда, якби разом з тим нам не пригадувалися старі баталії навколо тлумачення тих-таки «речей» у настільки близького до Мілла Джорджа Барклі – ті самі баталії, які змусили свого часу Барклі, вустами Філонуса, спеціально роз'яснювати Гіласу: «Ти не зрозумів мене. Я обстоюю не перетворення речей на ідеї, а радше перетворення ідей на речі; адже ті безпосередні об'єкти сприйняття, які, за твоїми словами, є тільки явищами речей [appearances of things], я вважаю самими реальними речами [real things themselves]» [5, с. 244].

Делікатність позиції Барклі у цьому питанні і справді відчутно нагадує теперішні складнощі Мілла. Адже ірландський філософ був широко переконаний, що по суті слово «ідеї» є більш доречним, ніж «речі», і пояснював свою позицію наступним чином: «Якщо мене спитають, чому я вживаю слово *ідея*, радше ніж називати те саме, згідно з існуючим звичаєм, речами, я відповім, що роблю це з двох причин. По-перше, оскільки термін *річ*, на відміну від *ідеї*, загалом вважається таким, що позначає дещо існуюче поза межами розуму [somewhat existing without the mind]; по-друге, оскільки *річ* має більш широке значення, ніж *ідея*, охоплюючи, крім ідей, також духи чи мислячі речі [thinking things]. Оскільки ж об'єкти чуття існують лише в розумі, і є напрочуд бездумними [thoughtless] й пасивними, я вирішив позначати їх словом *ідея*, яке й передбачає ці властивості» [6, с. 57].

Але зазіхати на відповідну реформу усталеного слововжитку було б не лише марно, а й згубно, адже такі зазіхання якраз і провокували б численні непорозуміння, подібні до тих, які й змодельював Барклі у цитованому вище діалозі Гіласа із Філонусом. Як наслідок, саме звідси вийшла знаменита у подальшому рекомендація Барклі: «У таких речах ми мусимо *міркувати з вченими, а казати з простолюдом* [think with the learned, and speak with the vulgar]» [6, с. 62]. «У звичайному слововжитку», – пояснює Філонус Гіласу абсолютно в дусі цієї рекомендації, – «об'єкти наших почуттів іменуються не *ідеями*, а *речами*. Називай їх так і надалі; і якщо ти не приписуватимеш їм ніякого абсолютного зовнішнього існування, я ніколи не сперечатимуся з тобою заради слова» [5, с. 293-294].

Повертаючись до Мілла, ми можемо одразу зазначити, що, попри усю його відразу до «ідей» (з якої зрештою випливає й вже відкинута ним теза «імена є іменами ідей»), він, безумовно, був односторонцем Барклі щодо недоречності терміна «річ» як такого, «що позначає дещо існуюче поза межами розуму». З іншого боку, відкидаючи як позадосвідний надлишок теорію Барклі щодо «уселяння» нам наших ідей зовнішнім щодо нас всемогутнім духом, Мілл, також, безумовно, погоджувався, що нам, про що б нам взагалі не йшлося, завжди йдеться виключно про «об'єкти наших почуттів», причому останні можна коректно зрозуміти лише у межах самих цих почуттів (себто різних пережитих людиною чуттєвих станів), а не як зовнішні щодо людини «матеріальні речі». Але, якщо це так, звідки ж з'явилися усі ці посилання на «речі» у наведених вище цитатах з першої глави Міллової «Логіки»?

Вочевидь, ми маємо всі підстави зрозуміти такі посилання Мілла, як виконання ним щойно згаданої поради Барклі «міркувати з вченими, а казати з простолюдом». Ад-

же ми вже знаємо, що по суті Міллу йдеться не про що інше як про «постійні можливості відчуттів» – але заради зрозумілості (або принаймні її видимості) та зручності (навіть попри ризик бути розтлумаченим хибно) Мілл ладний називати ці «постійні можливості» і «об'єктами», і «речами»; аби тільки це не заважало загальному розвитку його думки на цьому конкретному етапі.

Те, які обмеження насправді накладає Мілл на свою початкову (як для тексту «Логіки») тезу «імена є іменами речей», стає більше зрозумілим з подальших міркувань Мілла – приміром, коли на початку вже третьої книги тієї ж «Логіки» він вдається до палкого захисту необхідності «загальних імен»: «Строго кажучи, ми могли б обійтися без будь-яких інших загальних імен, але не від абстрактних назв атрибутів; тоді усі наші твердження мали б форму “такий-то індивідуальний об'єкт має такий-то атрибут”, або “такий-то атрибут є завжди (або ніколи не) пов'язаним із таким-то іншим атрибутом”. Втім, насправді людство завжди надавало загальні імена об'єктам так само, як атрибутам, і навіть раніше, ніж атрибутам; але загальні імена, надані об'єктам, передбачають атрибути, отримують все своє значення з атрибутів, і здебільшого є корисними як спосіб називати ті атрибути, на які вони вказують» [7, с. 666-667].

Це вже звучить як зрілий та послідовний феноменалізм – а заодно й як застереження тим, хто, на підставі початкових глав «Логіки», хотів би розуміти під Мілковими «речами» та «об'єктами» будь-що інше, ніж зручну – бо звичну – назву того чи іншого скупчення «атрибутів», або ж «постійних можливостей відчуттів». Але важко не помітити, що Мілл, виплутавшись таким чином з однієї проблеми, негайно наражається на іншу, про яку ми побіжно вже згадували раніше, а саме, на парадоксальне (принаймні на позір) визнання факту існування «абстрактних назв» з одночасним запереченням «абстрактних ідей». Як зараз побачить читач, продовження цієї розмови водночас неминуче буде й продовженням розмови про глибоку внутрішню спорідненість Мілла та Барклі: для обох це питання є своєрідним «вузьким місцем» їхньої філософії, але обидва просто не мають іншого вибору, ніж заперечувати процедуру абстрагування, виходячи зі своїх загальних світоглядних переконань та принципів.

Сам Мілл роз'яснює власну позицію щодо «абстрактного» та «абстрактних імен» наступним чином: «Я вживаю слова “конкретне” і “абстрактне” у тому сенсі, який надавали їм схоласти – які, попри недосконалість їхньої філософії, були незрівнянними у побудові технічної мови... Втім, у більш новітній час виникла практика, яка, якщо й не була вигадана Локком, загалом пов'язується саме з його прикладом застосовувати вислів “абстрактні імена” до усіх імен, які є результатом абстракції чи узагальнення, а отже, до усіх загальних імен, замість обмежувати його застосуванням лише до імен атрибутів... Нечасто можна зустріти більш свавільне перекирвлення значення слова, адже вислів *загальне ім'я*... був вже наявний для цієї самої цілі, для якої було хибно залучено [термін] *абстрактний*, притому що цей зсув залишив важливий клас слів, імена атрибутів, без будь-якої чіткої й компактної назви. Старе розуміння, однак, не зовсім зникло з ужитку... Отже, під *абстрактним* я завжди, у власно логічному сенсі, розумітиму протилежне *конкретному*; під абстрактним іменем – ім'я атрибута; під конкретним іменем – ім'я об'єкта» [4, с. 29].

На перший погляд, заявлена позиція є ясною, чіткою й зрозумілою. Але ускладнення мимоволі проступають вже у тексті наступного абзацу: «Чи належать абстрактні імена до класу загальних, або ж одиничних [singular] імен? Деякі з них безумовно загальні. Я маю на увазі ті, що є іменами не одного окремого атрибута, але класу атрибутів. Таким є слово *колір*, яке є спільним ім'ям для білості, червоності тощо. Таким є навіть слово *білість*, стосовно різних відтінків білості, до яких всіх воно застосовується як спільне... Також і саме слово *атрибут*, спільне ім'я усіх окремих атрибутів» [4, с. 29-30].

Ось і з'явилася небажана подвійність; адже Мілл вважає слово «білість» «абстрактним іменем» через те, що воно позначає «клас атрибутів» (завдяки чому, за логікою Мілла, воно є «не лише» абстрактним, «але й» загальним) – хоча з тим же самим успіхом (і навіть більш природно) його можна було б вважати абстрактним і як таке, що «є результатом абстракції чи узагальнення» (згідно зі згаданою Міллом логікою міркувань Локка). Адже хіба ми не *абстрагуємося* від будь-яких відмінностей у згаданих Міллом відтінків білого кольору, аби застосувати для них одне й те саме слово «білий»?

Варто згадати тут, що деякі симптоматичні проблеми з описом механізму «абстракції чи узагальнення» подібних одне до одного чуттєвих явищ виникали свого часу і у Барклі, про що одного разу влучно написав сам Мілл: «Доводячи, що наші відчуття, як і наші думки, є лише явищами нашого власного розуму, він [Барклі] визнавав, разом із рештою світу, що у відчуттях є сталий елемент, якого немає в думках; але він нечітко розумів те, чим саме є цей сталий елемент. Він вважав, що справжній об'єкт чуттєвого сприйняття... повертається як буквально той самий щоразу, як ми знов його сприймаємо; позаяк же він є тим самим, він мусить зберігатися як існуючий в іншому розумі. Він не бачив чітко, що відчуття, які я маю сьогодні, не є тими самими, які я мав вчора, які вже пішли й ніколи не повернуться, а тільки точнісінько подібними до них [only exactly similar]; і що у тривалому існуванні зберігається лише постійна можливість мати такі відчуття, або, висловлюючись інакше, закон одноманітності в природі, завдяки якому подібні відчуття могли і мали б повторюватися за подібних умов у будь-який проміжний час» [1, с. 464].

«Коли Барклі звертався до питання тотожності», – додає Мілл у примітці на наступній сторінці, – його «звичайна проникливість зраджувала його; адже він вочевидь не помічав насправді подвійного значення вислову “той самий”: той, що є чисельно тотожним [numerically identical], і той, що є лише точно подібним [only exactly similar]. У прикладі з будинком [з «Трьох діалогів між Гіласом та Філонусом...»] йдеться лише про чисельну тотожність, яка навіть не передбачає близьку подібність, бо ми вважаємо людину тією самою особою у віці як десяти, так і сімдесяти років. Аби паралель [з будинком] була точною, треба припустити, що хтось збудував новий будинок, який є точнісінько подібним до того, що існував раніше, і потім спитати, чи можна його називати тим самим будинком» [1, с. 465]¹.

У даному разі Мілл чітко визнає, що «чисельна тотожність» і «точна подібність» є принципово різними феноменами, причому у другому випадку («точно подібні» речі, відчуття, явища тощо) казати «ті самі» можна лише завдяки свідомому піднесенню «точної подібності» до статусу, що умовно дорівнює «чисельній тотожності». Пояснимо це на прикладі білого кольору: різні його відтінки ми можемо усі охоплювати єдиним визначенням «білий» лише тому, що їхня «подібність» є для нас достатньою підставою вбачати в них усіх білий колір як «один і той самий».

¹ Мілл має на увазі наступне місце з «Трьох діалогів між Гіласом і Філонусом»: «Будуть філософи називати щось *тим самим* чи ні – це, я гадаю, не дуже важливо. Уявімо собі декількох людей разом, кожен з яких має той самий устрій чуттів [all endowed with the same faculties], а отже, усі отримують подібні чуттєві враження [affected in like sort by their senses], і при цьому зовсім не володіють мовою; вони, безумовно, погодилися б щодо своїх сприйнятих. Але, оволодівши мовою, одні з них, зважаючи на одноманітність сприйнятого ними, ймовірно, називали б це *тією самою* річчю, а інші, зважаючи на розмаїття осіб, що сприймали, називали б це різними речами. Але хіба ж не очевидно, що це суперечка про слова? А саме, чи може називатися *тим самим* те, що сприймається різними особами? Або уявімо собі будинок, чиї зовнішні стіни залишилися без змін, але всі кімнати всередині зруйновані й на їхньому місці побудовано нові; якщо ти називатимеш цей будинок *тим самим*, а я казатиму, що він не є *тим самим* будинком, хіба ж ми будемо цілковито згодні у наших думках щодо будинку, як він є сам по собі, і хіба ж не буде вся різниця між нами полягати лише у звуці?» [5, с. 247-248].

Втім, у власних міркуваннях самого Мілла ця логіка, здається, інколи зраджувала йому так само, як вона, за його власними спостереженнями, зраджувала раніше й Барклі. На це свого часу звернув увагу не хто інший як Спенсер, критикуючи Мілла за нерозрізнення «чисельної тотожності» й «точної подібності» у коментарях останнього до побудови силогізму. «Пан Спенсер вважає», – коментує їхню суперечку Мілл у примітці, доданий ним до видання «Логіки» 1856 року, – «що, позаяк Сократ і Алквіад не є тією самою людиною, атрибут їхньої людськості не мусить називатися тим самим атрибутом; що, позаяк людськість однієї людини і людськість іншої постають для наших чуттів не як те саме окреме відчуття, але як точнісінько подібні відчуття, людськість мусить розглядатися як інший атрибут в кожній іншій людині. Але, якщо це так, людськість навіть однієї людини мусить розглядатися як різні атрибути зараз і за півгодини; адже відчуття, через які вона тоді постане моїм органам [чуттів], буде не продовження моїх теперішніх відчуттів, а їхнім повторенням; нові відчуття, не тотожні з теперішніми, а лише точнісінько подібні до них» [4, с. 179]¹.

Судячи з цього опису, неблаганна послідовність розрізнення тотожного й подібного у цій суперечці була таки на боці Спенсера – тоді як Мілл, зі свого боку, протестував проти такої надмірної послідовності, слушно вказуючи на її неминучі абсурдні наслідки. Але неважко помітити, що ціною уникання абсурду для Мілла є мовчазне визнання ним абстрагування *не лише* у сенсі «іменування атрибута» на протилежність «іменуванню об'єкта», а й як процесу формування самого цього «імені атрибута», котре, здається, цілком природно визнати не чим іншим як *абстрактною ідеєю* – у нашому прикладі, «абстрактною ідеєю білості», яка й дозволяє нам використовувати цю «абстрактну ідею» як справжнісіньку універсалію у побудові різноманітних суджень (як-от, «всі полярні ведмеді білі») та силогізмів.

Можна додати, що, коли в одному з пасажів «Дослідів філософії сера Вільяма Гемілтона» Мілл дає докладний опис того, що він сам називає механізмом «узагальнення», важко позбутися враження, що по суті цей опис є повним і точним описом саме абстрагування, якому бракує лише самого вказаного терміна: «Відтак, ми, власне кажучи, не маємо загальних понять; ми маємо лише складні ідеї конкретних об'єктів. Але ми спроможні зосереджуватись виключно на певних частинах конкретної ідеї: і, завдяки такій виключній увазі, ми дозволяємо цим частинам повністю визначати перебіг наших думок, як вони надалі викликаються за асоціацією; і ми спроможні розвивати свій роздум чи міркування стосовно лише цих частин, точнісінько так, як ніби ми могли мислити їх окремо від решти» [3, с. 310].

Звідки ж походить та впертість, з якою Мілл, попри щойно описані складності, відмовляється застосовувати вираз «абстрактні імена» «до усіх імен, які є результатом абстракції», і чому у щойно наведеній цитаті він, замість просто визнати за нами спроможність мислити одні частини «конкретних ідей» «окремо від решти» (що, власне, і означало б – мислити «абстрактні ідеї»), дозволяє нам лише міркувати так, «як ніби» ми могли мислити подібним чином? Причину цієї впертості важко визнати суто логічною (справді, що може бути більш логічним, ніж називати «абстрактними» усі імена, «які є результатом абстракції?»), а отже, можна припустити, що її походження є радше *епістемо-* або навіть і *онтологічним*.

Власне, саме онтологічними мотивами свого часу керувався і Барклі, для якого заперечення «абстрактних ідей» стало неминучим і логічним висновком із послідовно

¹ Ця проблема, певна річ, є зовсім не новою для філософії. Про те, з якими неймовірними складнощами ця ж проблема ототожнення двох чисельно нетотожних почуттів вирішувалася, приміром, у філософії Х'юма, розповідається у [8, с. 195-199].

проведеного ним *принципу тотожності буття та мислення*. Адже в ситуації, коли усе взагалі існує складається виключно з «тих, хто мислить/відчуває» і «того, що мислиться/відчувається» – а саме таким і є світ, як його бачить Барклі, – визнання «абстрактних ідей» фактично дорівнює ствердженню, що «абстракції», наявні у мисленні, тим самим наявні і в самому бутті (докладніше про це у [8, с. 129]). Мілл, виходячи зі свого феноменалізму, керується іншим, але дещо подібним побоюванням: за його логікою, визнання «абстрактних ідей» як ідей не лише атрибутів, але й узагальнених класів об'єктів буде неминуче спокушати нас проектувати ці абстракції на зовнішній світ, а відтак і сповнюватися хибним переконанням, що ми достеменно знаємо характер та устрій наявних у ньому об'єктів.

Це побоювання висловлюється Міллом цілком відкрито, коли він, поширюючи своє заперечення «абстрактних ідей» також і на сферу логіки, піддає нищівній критиці, здавалося б, цілком звичайний для неї термін «поняття» (concept). «Формування поняття», – зауважує він у «Досліді...», – «не є від'єднанням атрибутів, які начебто складають це поняття, від усіх інших атрибутів того самого об'єкта, що дозволяє нам уявити собі ці атрибути окремо від решти. Ми ані уявляємо їх, ані мислимо, ані пізнаємо жодним чином як щось окреме, а лише як такі, що формують, спільно з численними іншими атрибутами, ідею індивідуального об'єкта. Але, хоча ми й мислимо їх лише як складову більшого скупчення, ми можемо зосереджувати на них свою увагу, відволікаючись від інших атрибутів, які ми вважаємо поєднаними з цими» [3, с. 309]. Втім, «якщо поняття не існує як окремий і незалежний об'єкт думки, але завжди є просто частиною конкретного образу... що ж розуміється під тим чільним місцем, яке надається поняттям в усіх інтелектуальних процесах? Чи може бути правильним засновувати цілу логіку, усю теорію судження та міркування [Judgment and Reasoning], на тому, що має суто уявне чи сконструйоване існування? Чи правильно казати, що ми мислимо поняттями? Хіба не буде ясніше й вірніше казати, що ми мислимо ідеями конкретних явищ, які постають у досвіді чи відбиваються в уяві, а також іменами, які, асоціюючись особливим чином з певними елементами цих конкретних образів, зосереджують нашу увагу на цих елементах?.. Отже, казати, що ми мислимо поняттями – це просто кружний і тьмянний спосіб сказати, що ми мислимо загальними іменами або ж іменами класів». Щоправда, в принципі «можна визначити терміни так, що обидва вислови означатимуть те саме. Але мені придатна мова має той безмірний недолік, що її не можна вживати без мовчазного припущення, що ці невід'ємні частини наших складних конкретних сприйняття та ідей мають окреме ментальне існування, тоді як насправді вони такого не мають» [3, с. 315-316] (курсив мій. – О.П.).

Не полишаючи і тут заповіту Барклі «міркувати з вченими, а казати з простолюдом», Мілл погоджується, що «слова “поняття”, “загальне уявлення” та інші подібного значення» є «зручними для більш необтяжливого й щоденного вживання» навіть «у філософських дискусіях» (!); але «від них треба утримуватися, коли потрібна точність. Насамперед я вважаю, що введення терміна “поняття” в логіку не тягне за собою нічого крім плутанини, і що замість “поняття класу” нам слід завжди казати про значення імені класу» [3, с. 317].

Внаслідок проведеного аналізу можна зробити **висновок**, що Мілл продовжує й творчо розвиває номіналістичні тенденції аналізу мови у філософії Локка і Барклі, успадковуючи як їхню творчу силу, так і деякі притаманні їм специфічні складнощі (як от суперечливість розуміння феномену абстракції). Водночас внаслідок проведеного аналізу стає очевидним, що номіналістична філософія Мілла, паралельно із зусиллями Джорджа Буля та Августа де Моргана, відчутно сприяла переходу від класичної «ло-

гіки понять» до панівної у двадцятому столітті, і надто у англomовному науковому середовищі, «логіки тверджень» (propositional logic). Але цей останній поворот теми потребує ширшого викладу, який буде здійснено у іншій статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mill J.S. Berkeley's Life and Writing // Collected works of John Stuart Mill. Vol. XI (Essays on Philosophy and the Classics) / Mill J.S. – Toronto : University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1978. – P. 449-472.
2. Mill J.S. Bailey on Berkeley's Theory of Vision // Collected works of John Stuart Mill. Vol. XI (Essays on Philosophy and the Classics) / Mill J.S. – Toronto : University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1978. – P. 245-270.
3. Mill J.S. An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy and of The Principal Philosophical Questions Discussed in His Writings // Collected works of John Stuart Mill. Vol. IX / Mill J.S. – Toronto : University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1979. – CVIII, 625 p.
4. Collected works of John Stuart Mill. Vol. VII (A System of Logic Ratiocinative and Inductive Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation. – Books I – III.). – Toronto : University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1974. – CXVII, 638 p.
5. Berkeley George. Three Dialogues Between Hylas and Philonous in Opposition to Sceptics and Atheists / George Berkeley // The Works of George Berkeley, Bishop of Clone : in 9 vol. / ed. by A.A. Luce, T.E. Jessop. – London [etc.] : Thomas Nelson and Sons Ltd., 1949. – Vol. 2. – P. 147-263.
6. Berkeley George. A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge / George Berkeley // The Works of George Berkeley, Bishop of Clone : in 9 vol. / ed. by A.A. Luce and T.E. Jessop. – London [etc.] : Thomas Nelson and Sons Ltd., 1949. – Vol. 2. – P. 19-113.
7. Collected works of John Stuart Mill. Vol. VIII (A System of Logic Ratiocinative and Inductive Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation. – Books IV – VI and Appendices). – University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1974. – P. 639-1251.
8. Панич О.О. Розвідки з історії скептицизму в британо-американській епістемології. Частина перша: британська модерна філософія (Гоббс, Локк, Барклі, Х'юм, Рід) / Панич О.О. – Донецьк : Донецький національний університет, 2007. – 524 с.

А.О. Панич

Развитие номиналистической философии языка у Джона Стюарта Милля

В статье анализируются номиналистические тенденции философии языка Джона Стюарта Милля в контексте философии языка ведущих представителей британского эмпиризма Нового времени, прежде всего Локка и Беркли. Показано, что Милль наследует, прежде всего от Беркли, и основополагающие принципы понимания онтологического и эпистемологического статуса языка, и также связанные с этим подходом специфические трудности (в частности, противоречивость интерпретации феномена абстрагирования). Вместе с тем подход Милля оказался достаточно продуктивным, чтобы содействовать постепенному переходу англоязычной философии и логики от анализа понятий к анализу пропозиций.

О.О. Паньч

The Development of Nominalistic Philosophy of Language by John Stuart Mill

The article analyzes nominalistic tendencies in John Stuart Mill's philosophy of language as confronted with the philosophy of language by the leading representatives of British modern empiricism, primarily Locke and Berkeley. Mill inherits from Berkeley both his general approach to ontological and epistemological standing of language, and peculiar difficulties related to this approach (e.g., inconsistent attitude to the phenomenon of abstraction). On the other hand, Mill's approach has turned out to be productive enough to foster the gradual transition of Anglophone philosophy and logic from analysis of concepts to analysis of propositions.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2011.